Нацыянальны інстытут адукацыі

Факультатыўныя заняткі

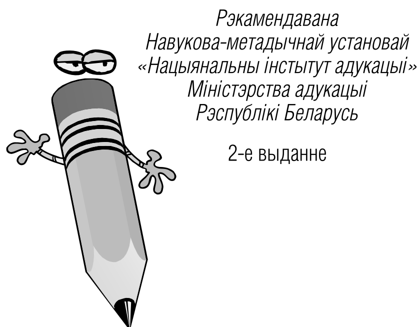
Л. М. Гамеза

Беларуская мова
5 клас
Грані слова: ад гука да сказа

Дапаможнік для вучняў
устаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2012

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922
Г18

Серыя заснавана ў 2010 годзе

Гамеза, Л. М.
Г18 Беларуская мова. 5 клас. Грані слова: ад гука да сказа : дапам. для вучняў устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. і рус. мовамі навучання / Л. М. Гамеза. — 2-е выд. — Мінск : Аверсэв, 2012. — 48 с. — (Факультатыўныя заняткі).
ISBN 978-985-19-0441-5.

Дапаможнік прызначаны для выкарыстання на факультатыўных занятках у 5 класе. Змешчаны ў ім тэарэтычны і практычны матэрыял накіраваны на замацаванне і сістэматызацыю ведаў, удасканаленне ўменняў і навыкаў па адпаведных раздзелах вучэбнай праграмы, развіццё культуры вуснага і пісьмовага маўлення навучэнцаў.

Адрасуецца вучням і настаўнікам беларускай мовы.

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922

Вучэбнае выданне

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ

Гамеза Ларыса Мікалаеўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА. 5 КЛАС
Грані слова: ад гука да сказа

Дапаможнік для вучняў устаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання

2-е выданне

Адказны за выпуск *Д. Л. Дзямбоўскі*

Падпісана ў друк 17.09.2012. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная.
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 2,79. Ул.-выд. арк. 1,61. Тыраж 1100 экз. Заказ

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Аверсэў».
ЛИ № 02330/0003944 ад 03.02.2009. Вул. М. Олешава, 1, офіс 309, 220090, Мінск.
E-mail: info@aversev.by; www.aversev.by
Кантактныя тэлефоны: (017) 268-09-79, 268-08-78.
Для пісьмаў: а/с 3, 220090, Мінск.

УПП «Віцебская абласная друкарня».
ЛП № 02330/0494165 ад 03.04.2009.
Вул. Шчарбакова-Набярэжная, 4, 210015, Віцебск.

ISBN 978-985-19-0441-5

Прадмова

Дыдактычны матэрыял адрасуецца вучням і настаўнікам, якія арганізуюць навучанне беларускай мове на факультатыўных занятках. Дыдактычны матэрыял падрыхтаваны ў адпаведнасці з праграмай факультатыўных заняткаў «Грані слова: ад гука да сказа» і праграмай па беларускай мове для 5 класа ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі.

Дыдактычны матэрыял мае на мэце павысіць увагу да гукавога афармлення, семантыкі, сінтаксічнай спалучальнасці, складу слова і спосабаў яго ўтварэння з мэтай увядзення яго ў актыўны слоўнікавы запас вучняў.

Дасягненне пастаўленай мэты ажыццяўляецца шляхам вырашэння наступных задач:

а) сфарміраваць уменні вызначаць фанетыка-арфаэпічныя характарыстыкі слова, карыстацца словамі ў вусных выказваннях;

б) звяртаць увагу на выяўленне семантыкі слова і падбор да яго сінонімаў, антонімаў;

в) характарызаваць марфемную будову слова і спосабы яго ўтварэння;

г) узбагачаць слоўнікавы запас вучняў.

Слоўнікавая праца — адна з важных задач навучання мове, ад вырашэння якой залежыць узровень маўленчай культуры вучняў. Канцэпцыя моўнай адукацыі ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі Рэспублікі Беларусь і распрацаваныя на яе аснове адукацыйны стандарт і праграма па беларускай мове арыентуюць на фарміраванне маўленчай культуры вучняў, авалоданне ведамі і практычнымі ўменнямі, якія забяспечваюць эфектыўную маўленчую дзейнасць у тыповых сітуацыях камунікацыі.

Паколькі слова як сістэма лінгвістычных значэнняў з’яўляецца аб’ектам вывучэння ў кожным раздзеле школьнага курса беларускай мовы, таму і работа па ўзбагачэнні слоўнікавага запасу вучняў заканамерна павінна праводзіцца на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы.

Фанетыка і арфаэпія вывучаюць толькі знешні бок мовы, яе гукавое афармленне. Не маючы сэнсу, гукі служаць для ўтварэння значымых адзінак мовы, «матэрыялізуюць» іх. З гэтага вынікае, што слова без гукавой формы не існуе. Таму без знаёмства з фанетычнай сістэмай мовы немагчыма тэарэтычнае і практычнае вывучэнне слова.

Фанетычна аформленае слова адлюстроўваецца ў алфавіце і ў правілах чытання літар і іх спалучэнняў (графічных правілах), а таксама правілах напісання і вымаўлення. Рэгламентацыю правільнага напісання слоў дае арфаграфія, якая выяўляе суадносіны паміж фанетыкай і графікай і не можа выходзіць за магчымасці графікі.

На лексічным узроўні кожнае слова мае свой «твар» (сваю семантыку і спецыфіку ўжывання, гісторыю паходжання), але існуе не ізалявана, а ў сувязі з іншымі словамі. Узаемасувязь слоў дапамагае ім «раскрыцца», праявіць усе свае якасці на семантычным узроўні, ператварыцца з моўнай адзінкі ў мастацкае слова.

Марфемна-словаўтваральныя і лексічныя з’явы перакрыжоўваюцца пры стварэнні лексічнага значэння вытворнага слова, пры выбары марфем у працэсе ўтварэння новых слоў.

Матэрыял дапаможніка пададзены трыма блокамі: тэарэтычныя звесткі, заданні для самастойнай работы, кантрольныя пытанні і заданні.

Аснову заданняў для самастойнай работы складаюць слоўнікавыя і творчыя практыкаванні.

Слоўнікавыя практыкаванні накіраваны на фарміраванне фанетычна правільнага вымаўлення слоў, засваенне арфаэпічных нормаў літаратурнай беларускай мовы, асэнсаванае валоданне сінонімамі, антонімамі, аднакаранёвымі словамі, агульнаўжывальнай лексікай і лексікай абмежаванага ўжывання ў вусным і пісьмовым маўленні.

Творчыя практыкаванні накіраваны на развіццё звязнага (вуснага і пісьмовага) маўлення вучняў. У гэтую групу ўключаюцца практыкаванні на стварэнне вобразнага, эмацыянальнага, метафарычнага выказвання; рэдагаванне тэксту, выяўленне маўленчых недахопаў; выяўленне асаблівасцей ужывання слова ў тэксце пэўнага тыпу і стылю

і мэтанакіраваны выбар слоў для кантэксту; вызначэнне тыпу і стылю тэксту і інш.

Асноўны прынцып падачы матэрыялу ў дапаможніку — займальнасць. У сувязі з гэтым матэрыял падаецца праз разнастайныя рубрыкі, якія арыентуюць як на ўзнаўленне і паўтарэнне тэарэтычнага матэрыялу («Паслухайце мастакоў слова», «Лінгвістычны каментарый», «Гэта цікава!»), так і на фарміраванне і ўдасканаленне ўменняў і навыкаў («Спроба пяра», «Працуем перакладчыкамі», «Выпраўляем памылку», «Вясёлы перапынак», «Мы даследчыкі», «Давайце паразважаем»).

З мэтай праверкі ведаў, уменняў, навыкаў вучняў прапаноўваюцца кантрольныя пытанні і заданні.

УВОДЗІНЫ

Слова як адзінка мовы і маўлення. Слоўнікавы запас чалавека. Слова не верабей, вылеціць — не зловіш

Успомнім

Слова вывучаецца ва ўсіх раздзелах курса мовы і выяўляе свае грані: гукавы склад, вымаўленне і напісанне, лексічнае значэнне, марфемны склад і спосабы ўтварэння, спосабы словазмянення, спалучальныя магчымасці.

Словы, якія чалавек свядома выкарыстоўвае ў маўленні, з'яўляюцца яго слоўнікавым запасам. Багаты слоўнікавы запас — неад'емная частка і ўмова маўленчага развіцця вучня.

Давайце паразважаем

1. Прачытайце верш А. Канапелькі і выпішыце радкі, якімі паэт характарызуе роднае слова:

Адкрываю,
як свет,
нанова

беларускае
роднае слова,
пералівістае —
як каменьчык,
вясёлкавае —
як ручэй,
цёплае —
як агеньчык
добрых тваіх вачэй,
светлае —
як маланка,
гнеўнае —
як пярун,
ціхае —
як калыханка,
вечнае —
як Беларусь!

Спроба пяра

2. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Слова ў вусным і пісьмовым маўленні». Закончыце паведамленне словамі: «Чалавек гаворыць слова, яно прагучыць і сціхне. Напісанае слова даносіць свой сэнс праз час, праз ход часу» (*К. Чорны*).

Мы даследчыкі

3. Выпішыце з розных фальклорных і літаратурных крыніц выслоўі, прыказкі і прымаўкі пра мову, слова.

Гэта цікава!

4. Вызначце лексічнае значэнне слоў: *лексікон*, *лексіка*, *лексікалогія*. Прыдумайце з гэтымі словамі сказы.

Вясёлы перапынак

5. Растлумачце сэнс прыказкі: «Слова не верабей, вылеціць — не зловіш».

Нагадайце ўстойлівыя выразы павучальнага характару пра слова.

Паслухайце мастакоў слова

Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы пазнаём жыццё і акаляючы нас свет. Пагэтаму нам неабходна так старанна вывучаць сваю родную мову, ведаць і любіць лепшыя творы беларускай літаратуры.

Якуб Колас.

Граматычны лад нашай мовы настолькі дасканалы, што дае магчымасць пабудаваць любую фразу, выказаць любую думку.

Кандрат Крапіва.

Спроба пяра

6. Стварыце тэкст па прапанаваным пачатку. Напрыклад:

Да чаго прыгожая гэтая вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лісцях дрэў вісяць буйныя кроплі начных туманаў...

Давайце паразважаем

7. «Загавары, каб я цябе ўбачыў», — казалі ў старажытнасці. Як вы разумееце гэты выраз?

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Якія грані слова вывучаюцца ў курсе мовы?
2. Што такое слоўнікавы запас слоў?
3. Чаму слоўнікавы запас — неад'емная частка і ўмова маўленчага развіцця вучня?

Слоўнік

Слоўнікавы запас чалавека — словы, якімі чалавек свядома аперыруе ў працэсе ўспрымання і спараджэння маўлення;

мова — найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі. Праз мову мы спазнаём навакольны свет, гісторыю і культуру сваёй Бацькаўшчыны. Гэта строгая, уладкаваная сістэма, якая падпарадкоўваецца пэўным правілам, законам;

маўленне — вуснае і пісьмовае валоданне моваю; моўная дзейнасць.

ГУКАВАЯ АБАЛОНКА СЛОЎ

Ад гучання да напісання

Успомнім

Слова без гукавой формы не існуе. Таму без знаёмства з фанетычнай сістэмай мовы немагчыма тэарэтычнае і практычнае вывучэнне слова.

Фанетычна афармленае слова адлюстроўваецца ў алфавіце і ў правілах чытання літар і іх спалучэнняў (графічных правілах), а таксама правілах напісання і вымаўлення.

Лінгвістычная гульня

8. Пагуляйце ў гульню: «Згубленая літара». Адна літара ў словах згубілася: *в..рыва*, *гры..*, *ро..*, *ка..ка* і інш. Напішыце гэтыя словы.

Выпраўляем памылку

9. Выпраўце памылкі, недакладнасці: «літара “*эс*” зычная, глухая»; «у гэтым слове літара “*о*” вымаўляецца як “*а*”».

Гэта цікава!

10. Вызначце, як змяніцца семантыка слова *твар*, калі заменіць галосны гук *а* на гук *о*. Паразважайце, аб чым сведчыць гэты прыклад.

Вясёлы перапынак

11. Ці абазначаюць што-небудзь асобныя гукі [д], [о], [м]?

Дзякуючы чаму адрозніваем мы на слых і па сэнсе словы *дом*, *дам*, *дым*; *нос* і *нас*; *нос* і *сон*?

Ці зменіцца значэнне слова *сон*, калі першы ці апошні зычны замяніць другім зычным? Якія словы можна атрымаць у выніку такой замены? (*Сок*, *сом*, *тон*, *фон* і інш.).

Якімі гукамі адрозніваюцца наступныя пары слоў? Якія пары слоў маюць адрозненне толькі на пісьме?

Род — рот, луг — люк, ёд — яд, быў — біў, бак — бок, сад — сядзь, грып — грыб, рэдка — рэдзька, суды — сюды, лыжы — лужы, мір — Рым, кот — код.

12. Размяркуйце наступныя словы ў алфавітным парадку.

Звонку, звесткі, злёт, звычай, злёгку, дзялянка, дзьмуць, дзяцел, джын, доказ, дзяўчына, дзевяць, дзёран, даследчык, дыялог, ігліца, ёлка, ельнік, ездзіць, журавіны, жытні, жыта, экзамен, эвалюцыя, экзотыка, этыкет, эцюд, юбіляр, шчодры.

Лінгвістычная гульня

13. Пагуляйце ў гульню: «З мухі — слана...». Як ператварыць ката ў мыш? Гульня заснавана на змене адной толькі літары, але перамагае ў ёй той, хто не толькі здзейсніць ператварэнне, але і для гэтага знойдзе карацейшы шлях.

Фантастычная краіна галосных і зычных гукаў

Лінгвістычная казка

14. Прачытайце казку і перакажыце яе.

У адной незвычайнай і фантастычнай краіне жылі галосныя і зычныя весела, дружна і ў згодзе. Але аднойчы яны пасварыліся з-за таго, што палічылі сябе самымі важнымі пры вымаўленні слоў, і вырашылі раздзяліць сваю цудоўную краіну на дзве самастойныя часткі: краіну галосных і краіну зычных. Галосныя гукі ў краіне мелі наступныя імёны: націскныя — ненаціскныя; зычныя: звонкія — глухія, няпарныя звонкія і няпарныя глухія, шыпячыя — свісцячыя, цвёрдыя — мяккія і зацвярдзелыя.

Праз некаторы час з краіны галосных пачаў даносіцца плач, усхліпванні:

— А-а-а, — чулася навокал.

— І-і-і, — нехта падвываў тоненькім галаском.

— У-у-у, — цяжка.

У краіне зычных у гэты час чуліся гудзенне, звон, рыпенне і, увогуле, незразумелыя гукі:

— Л-л-л!

— П-п-п! І інш.

Зразумець нічога немагчыма было.

Раптам самы мудры галосны гук [э] сказаў:

— Я выпраўлю сітуацыю.

Ён пайшоў у краіну зычных і, паманіўшы зычныя гукі, кіўнуў у бок краіны галосных:

— Э-э-э!

Дзень быў настолькі сонечны і радасны, што спрыяў аднаўленню былых узаемаадносін паміж галоснымі і зычнымі. З таго часу жывуць галосныя і зычныя ў згодзе.

На якіх фанетычных правілах асноўваецца сюжэт казкі?

Назавіце ў лінгвістычнай казцы словы, у якіх гукаў больш (менш), чым літар; літары, якія абазначаюць глухія зычныя гукі; літары — паказчыкі мяккасці зычных, падоўжанага вымаўлення гукаў у словах.

Мы даследчыкі

15. Знайдзіце словы з гукам [ў]. Прачытайце іх. Завучыце лічылку на памяць:

Ляцеў камар,
Трымаў ліхтар.
Ліхтар гарэў,
Камар ногі грэў.
Ліхтар упаў —
Камар прапаў.
Выходзь, камар,
Запалі ліхтар!

М. Гіль.

16. Знайдзіце словы з гукам [дз’], з гукам [дж]. Прачытайце іх. Прачытайце верш у асобах:

Хітры пеўнік

Аднойчы ля крынічкі
Злавіла пеўніка лісічка.
— А я цябе, Пеця, з’ем...
— Дык мне ж усяго сем дзён.
Я ж маленькі, худзенькі
І важу сто грамаў.
Я лепш прывяду табе маму.
— Ну, ідзі, прывядзі,
Толькі глядзі — не падвядзі!

Пеўнік вырваўся з лап і — ходу!
Пырх — і на агароджу.
— Эх, лісічка, дурнічка мая,
Інкубатарны ж я!

М. Скрыпка.

Стол даведак

Прыёмы размежавання звонкіх і глухіх зычных:

1. Вымавіць спачатку гукі [в], [б], [з], а потым — [к], [п], [т]. Першыя тры гукі вымаўляюцца больш гучна, чым астатнія. Значыць, першыя складаюцца з шуму і голасу, а другія — толькі з шуму і з'яўляюцца глухімі.

2. Затуліць вушы далонямі і выразна вымавіць тыя ж гукі. Пры вымаўленні звонкіх зычных у вушах чуецца своеасаблівы «звон», г. зн. голас; пры вымаўленні глухіх гэты «звон» адсутнічае.

3. Прыкласці да горла далонь і вымавіць гукі [б], [з], а потым — [п], [с]. Пры вымаўленні звонкіх зычных гукаў адчуваецца дрыжанне галасавых звязак, а пры вымаўленні глухіх зычных галасавыя звязкі не дрыжаць.

Давайце паразважаем

17. Дакажыце, што гукі [з], [дз], [м] — звонкія, а гукі [к], [п], [ш] — глухія, выкарыстоўваючы прыёмы размежавання звонкіх і глухіх.

Мы даследчыкі

18. Як вы разумееце сэнс прыказкі? Знайдзіце словы, у якіх літар больш, чым гукаў. Прачытайце іх:

Рана ў поле выязджай — будзе добры ўраджай.

Лінгвістычная гульня

19. Лічыце, ды не памыліцеся! Колькі літар і колькі гукаў у словах *перамога*, *надзея*, *яблык*, *лью*, *ёмістасць*, *стагоддзе*, *пад'езд*, *надвор'е*, *галлё*, *жыццё*, *зацірка*, *страва*, *верабей*, *варыянт*? Свае запісы на лістках здайце ў журы, якое вызначыць, хто лепш разбіраецца ў суадносінах гукаў і літар.

20. Адгадайце загадку:

[ДЖ] гаворыць: «Я адзін».
ДЗ пярэчыць: «Двое!»
А значэнне ў іх, сябры,
Дык адно і тое.
Хто, скажыце, адгадаў —
Што гэта такое?

Якая фанетычная асаблівасць беларускай мовы ў ёй зашыфравана? Прыдумайце пяць слоў з адзначанай фанетычнай з’явай.

Шукаем пару

21. Пералічыце парныя зычныя па звонкасці/глухасці. Назавіце няпарныя (звонкія і глухія) зычныя.

Стол даведак

Зычныя [в, в’, л, л’, м, м’, н, н’, р, ў, й’] з’яўляюцца няпарнымі звонкімі.

Зычныя [к, к’, ф, ф’] з’яўляюцца няпарнымі глухімі.

Успомнім

22. Як вымаўляюцца гукі [з, с] перад наступнымі мяккімі зычнымі? Вымавіце наступныя словы: *свет*, *снег*; *звесці*, *знесці*.

Давайце паразважаем

23. Вымавіце гукі, якімі адрозніваюцца словы *МАЗ* — *мазь*, *стан* — *стань*, *беларус* — *Беларусь*.

Вызначце па цвёрдасці/мяккасці гукі, абазначаныя падкрэсленымі літарамі ў парах слоў *два* — *дзве*, *звыш* — *звер*, *раскідаць* — *раскапаць*, *цнатлівы* — *бацвінне*.

Працуем перакладчыкамі

24. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце словы, у якіх ёсць мяккія зычныя гукі.

Бабушка разбудила меня рано утром. Мы пошли по землянику. Деревня еще тихо спала. На лугу стелился туман. Была от него мокрая трава.

Вот солнышко стало медленно подниматься. На росистой траве загорались от солнца огоньки земляники. Я наклонился, взял пальцами ягодку. Руки мои запахли лесом, травой и этой зарёю (*По В. Астафьеву*).

Словы для даведак: *земляника* (*рус.*) — *суніцы* (*бел.*), *медленно* (*рус.*) — *павольна* (*бел.*), *росистый* (*рус.*) — *росны* (*бел.*), *наклониться* (*рус.*) — *нахіліцца* (*бел.*), *заря* (*рус.*) — *зара, золак, досвітак* (*бел.*).

Гэта цікава!

25. Прачытайце, як пісаў пра гукі беларускай мовы У. Караткевіч:

«[дз’] — як шкляной палачкай па крышталі, мяккі [с’] — як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач [р], як гарошына ў свістку, і доўга, пявуча, адкрыта гучаць галосныя. А [г] прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон».

Вусна працягніце характарыстыку гукаў беларускай мовы.

Успомнім

26. Прачытайце ўрывак з верша.

Цішыня агортвае мне душу.
Вецярок прыдарожную грушу
Ледзьве чутнаваруша-калыша,
Міла бомы смяюцца ў цішы,
Ціха срэбрам грукае крыніца.
Добрай ночы, зара-зараніца!

М. Багдановіч.

Якія арфаэпічныя нормы трэба захоўваць пры чытанні верша?

Спроба пяра

27. Складзіце апавяданне на тэму «Якім павінна быць вуснае маўленне чалавека?»

Выпраўляем памылку

28. Выпраўце немілагучнасць фраз:

Аб бацьку і аб бабулі яны чулі толькі самае добрае.

Паша Сашу пашыла папаху.

Прыдумайце фразы, якія неабходна адрэдагаваць.

Мы даследчыкі

29. Прачытайце тэкст і спішыце яго. Устаўце прапушчаныя літары. Вызначце, якія арфаэпічныя і арфаграфічныя нормы неабходна захоўваць у выдзеленых словах?

За акном сутонела. *Свае* апошнія *в..чэрнія песні дапявалі* птахі. *Недзе* далёка-далёка гуў грузавік, і па яго *адзінокім* гудзе выразна чулася ўся *с..ішаная* прастора палёў.

Надзея Іванаўна *..ключыла* прыёмнік. Абазваліся, тонка запелі струны, і вольна паліўся *мужчынскі* голас, журботны і адначасова нейкі суровы і тужлівы. *Засп..вай* пра поле, роднае поле (*М. Вышынскі*).

Незразумелыя сказы

30. Ці маюць сэнс наступныя сказы?

Кулі ляцелі праз кулі. Краты падлезлі пад краты. Каралі каралі.

Навошта ў сказах паўтараюцца адны і тыя ж словы? Калі такія сказы можна выкарыстоўваць у маўленні?

Працуем перакладчыкамі

31. Перакладзіце словы на беларускую мову: *темный*, *день*, *твердый*, *медведь*, *подвиг*; *затишье*, *ночью*, *колосье*, *мазью*, *медью*, *побережье*, *раздолье.*

Раскажыце пра дзеканне і цеканне, пра падаўжэнне ў беларускай мове.

У прапанаваных словах параўнайце вымаўленне гукаў у беларускай і рускай мовах.

Вясёлы перапынак

32. Прачытайце лічылку. Адзначце асаблівасці вымаўлення ў словах гукаў [г], [дз’], [ц’], [с’], [л’].

Як цудоўна гэта, дзеці,
Што ёсць літары на свеце —
Зычныя, галосныя!

Да адной адну дададць —
Можна словы з іх складаць,
Смешныя, сур'ёзныя!
Слова ты —
Слова я.
Пачынаецца гульня.

Завучыце лічылку на памяць.

Працуем перакладчыкамі

33. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Якога роду назоўнік *сабака* ў рускай і беларускай мовах? Параўнайце правапіс прыставак у выдзеленых словах у беларускай і рускай мовах.

У собаки были щенки на дворе, на сене. Собака *ушла*. Дети *пришли*, *достали* щенка и *отнесли* на печку.

Собака вернулась, не нашла щенка и завыла. Дети *сняли* щенка с печки и *отдали* собаке. Собака *понесла* щенка опять на место (*По Л. Толстому*).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што вывучае фанетыка, арфаэпія, графіка, арфаграфія?
2. Пералічыце галосныя гукі, а потым назавіце літары, што перадаюць галосныя гукі на пісьме.
3. Пералічыце зычныя парныя па звонкасці/глухасці, цвёрдасці/мяккасці.
4. Назавіце зацвярдзелыя, шыпячыя, свісцячыя зычныя гукі.
5. Пералічыце прыёмы размежавання звонкіх і глухіх зычных гукаў.
6. Як вымаўляюцца гукі [дж], [дз'], [дз] у беларускай мове?
7. Як вымаўляюцца зычныя [з], [с] перад наступнымі мяккімі зычнымі, акрамя [г'], [к'], [х']?

Слоўнік

Арфаграфія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы напісання слоў;

арфаэпія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў;

галосны гук — гук мовы, пры вымаўленні якога паветра свабодна праходзіць праз поласць рота; у беларускай мове шэсць галосных гукаў (*а*, *о*, *у*, *ы*, *і*, *э*);

графіка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца правілы абазначэння гукаў на пісьме;

зычны гук — гук мовы, пры вымаўленні якога паветра сустракае перашкоду ў поласці рота (*б*, *в*, *г*, *д*, *ж* і інш.);

фанетыка — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца гукі і іх характарыстыкі.

ЛЕКСІЧНАЕ ЗНАЧЭННЕ СЛОВА

Дрэва са шматлікімі галінкамі

Давайце параўнаем

Жыццё шматлікіх слоў падобна да жыцця дрэва са шматлікімі галінкамі, адны з якіх схіляюцца адна да адной, другія — разыходзяцца ў процілеглым напрамку, але ўсе галінкі бяруць свой пачатак ад ствала, па якім карані гоняць жыватворныя сокі. Карані дрэва параўнаем з «жывой народнай мовай». З дыялектных слоў вучоныя, пісьменнікі адбіралі назвы, якія б былі зразумелыя большасці людзей, якія б найбольш дакладна, выразна абазначалі прадмет, з'яву рэчаіснасці. Такія словы атрымалі назву «літаратурныя».

Што абазначае слова *дрэва*? Адкрыем тлумачальны слоўнік беларускай мовы: дрэва — «шматгадовая расліна з цвёрдым ствалом і галінкамі, якія ўтвараюць крону». Тое, што абазначае слова, з'яўляецца яго лексічным значэннем. Лексічныя значэнні слоў падаюцца ў тлумачальных слоўніках.

Мы даследчыкі

34. З дапамогай тлумачальнага слоўніка беларускай мовы вызначце лексічнае значэнне слоў: *абаранак*, *барвовы*, *дзівосны*,

задума, *згода*, *здань*, *знічка*, *пінчук*, *хлусня*, *шэры*, *шчаслівы*, *шызы*.

Гэта цікава!

Словы, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў тым ці іншым стылі, лічацца стылістычна афарбаванымі. Напрыклад, словы *атам*, *вектар*, *малекула* надаюць мове стылістычнае адценне кніжнасці і з'яўляюцца тыповымі для навуковага стылю. Для гутарковага стылю, напрыклад, характэрны словы *бліны*, *зацірка*, *буркалы* і інш.

Давайце паразважаем

35. Вызначце, для якіх стыляў характэрны словы: *хадзіць*, *валачыцца*, *брахня*, *малекула*.

Пішам пераказ

36. Прачытайце тэксты, вызначце іх стыль. Перакажыце тэксты, правільна выкарыстоўваючы характэрную для іх лексіку.

Кветка шыпшыны мае 5 пялёсткаў, 5 чашалісцікаў, шмат тычынак і песцікаў. Завязі песцікаў схаваны ў ёмістым увагнутым кветаложы, падобным да бакала. Добра прыметна шыпшына і восенню, калі на ёй выспяваюць аранжавыя ці чырвоныя сакавітыя «ягады», якія не з'яўляюцца сапраўднымі пладамі шыпшыны... (*В. А. Карчагін*).

А як добра ў чэрвені ў жытным! Гамоняць і гамоняць пад ціхімі павевамі ветру лёгкія яшчэ каласы з жоўтымі пяшчотнымі завушніцамі на іх. Яны нібы цягнуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красавання. І хоць няма ні зярняці ва ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо чуецца ледзь-ледзь хлебны пах, які так прыемна казыча ноздры. Густы цёмна-зялёны ячмень з сінім налётам фанабэрыста распускае пышныя вусы. Авёс шамаціць галінкамі, нібы адмысловымі каралямі. Доўгімі зялёнымі шнурамі выцягнулася бульба. Толькі расплюшчвае вочы лён, а на сенажацях кветак, што і не пералічыць... (*П. Броўка*).

Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку

Успомнім

Агульнаўжывальнымі словамі карыстаюцца ўсе носьбіты мовы. Агульнаўжывальныя словы адносяцца да ўсіх часцін мовы.

Да слоў абмежаванага ўжытку адносяцца дыялектныя і прафесійныя. Дыялектныя словы ўжываюцца ў пэўнай мясцовасці.

Прафесійнымі словамі карыстаюцца людзі пэўнай прафесіі.

Гэта цікава!

37. Падбярыце агульнаўжывальныя словы на тэму «Адзенне».

Спроба пяра

38. Стварыце замалёўку «У краме».

Узор: Недарагія рэчы бацькі дазваляюць мне купляць самому. Я зайшоў у краму і запытаўся ў прадаўца: «Скажыце, калі ласка, куды мне звярнуцца? Я хачу купіць кашулю». Мне ветліва адказалі. Я зрабіў пакупку, падзякаваў прадаўцу, які дапамог мне выбраць патрэбны памер, колер. Кашуля спадабалася бацькам.

Мы даследчыкі

39. Растлумачце лексічнае значэнне падкрэсленых агульнаўжывальных слоў. Як вымаўляюцца і чаму так пішуцца выдзеленыя часткі слоў?

Згінулі **сцю**жы, марозы, **мя**целіцы,
Болей **не** мерзне душа ні адна,
Сонейкам **цё**пленькім, зеленню вабнаю
Аддаравала **зя**мельку **вя**сна.
Рэчкі бурлівыя, ўчора санлівыя,
Сё**ння** ўсталі, плывуць і бурляць;
Рыбкі шмыглівыя скачуць, купаю**цца**,
К небу прыветна з вад**зі**цы гля**дзя**ць.

Я. Купала.

Давайце паразважаем

40. Вылучыце дыялектныя словы ў тэксце. Прывядзіце агульнаўжывальныя адпаведнікі.

Чаму гераіня так гаворыць? Чаму пісьменнік захаваў дыялектныя словы ў літаратурным творы?

— Шчэ еш, — сказала Ганна. — Ты ж не пад'еў.

— Не, хопіць...

— Нясмачная, можа, картопля?

Ён сапраўды не заўважыў, смачная ці нясмачная была гэтая бульба (*І. Мележ*).

Гэта цікава!

41. Знайдзіце ў тэкстах прафесійныя словы, растлумачце іх значэнне. Людзі якой прафесіі імі карыстаюцца?

Сакаленне, від вышыўкі, якую выконваюць па сетцы, утворанай выцягваннем пэўнай колькасці нітак асновы і ўтку. Называюць таксама гаптаванне, расшыванне, строчка. Сетку абшывалі белымі ніткамі для трываласці, а потым вышывалі насцілам. Найбольш старажытнай па паходжанні была слань — вышыўка па неабвітай сетцы цыравальным швом. Такой вышыўкай аздаблялі ручнікі, падолы фартухоў («*Этнаграфія Беларусі*»).

Невад — традыцыйная рыбалоўная снасць. Складаецца з сеткавага мяшка (куля) і двух прывязаных да палотнішчаў, па супрацьлеглых баках кожнага працягвалі вяроўкі (цецівы). Верхняя вяроўка аснашчалася паплаўкамі, ніжняя — грузіламі. Каб у час руху крылы не скручваліся, на іх канцах мацавалі тоўстыя палкі («*Этнаграфія Беларусі*»).

Хамут — асноўная частка вупражы. Надзяваецца на шыю каня. Хамут складаецца з двух драўляных паўдужкаў, абцягнутых скурай. Хамутовая вупраж найбольш пашырана ў параўнанні са шлейнай і ярэмнай («*Этнаграфія Беларусі*»).

Спроба пяра

42. Напішыце сачыненне на тэму «Прафесія, якую я выбіраю», ужываючы прафесійную лексіку. Прафесійныя словы падкрэсліце.

План сачынення:
1. Чаму я выбіраю гэту прафесію?
2. Кім працуюць мае бацькі?
3. Як атрымаць любімую прафесію?

Устарэлыя словы і неалагізмы

Лінгвістычны каментарый

Лісточкі на дрэве жаўцеюць і пачынаюць ападаць. Набліжаецца восень. Гэты звычайны працэс прыроды напамінае нам пра старэнне. «Старэць» могуць і словы. Як незнаёмая назва гучыць для нас слова *алебарда*, хаця ў старажытнасці яно было ўсім вядома, абазначала від зброі. Чаму «старэюць» словы?

Па-першае, могуць знікаць з выкарыстання пэўныя прадметы, і тады людзі перастаюць ужываць у сваіх зносінах назвы гэтых прадметаў. Менавіта такі лёс спасціг словы *алебарда*, *фальварак*, *брычка*, *аканом* і інш.

Па-другое, прадмет ці з'ява могуць існаваць у рэчаіснасці, але памяняць назву. Так атрымалася са словамі *атрамант*, *вакацыі*, *чало*, якія былі заменены назвамі *чарніла*, *канікулы*, *лоб*.

Словы «старэюць», але мова неўміручая, бо побач з працэсам старэння ідзе працэс нараджэння новых слоў. Так, яшчэ не вельмі працяглы час існуюць у мове словы *нік*, *чат*, *сокет*. Іх называюць неалагізмамі.

Мы даследчыкі

43. Выпішыце ўстарэлыя словы. Вызначце прычыну «старэння» слоў.

1. Сцёпка зусім павесялеў. 2. Выйшаў са станцыі на пад'езд, запытаў людзей, дзе знаходзіцца Дом селяніна, даведаўся, што на другім канцы горада, што, сеўшы на конку, можна даехаць аж да самага таго дома (*Я. Колас*). 3. Ну і маладзец, на раб-

фак табе паступіць трэба (*Я. Колас*). 4. Загорская сямігодка была распушчана на два тыдні зімовых вакацый (*Я. Колас*). 5. Позняй восенню Сцёпкава маці сядзела за прасніцаю, а Міхайла Барута майстраваў сані на зіму (*Я. Колас*).

Спроба пяра

44. Прыдумайце казку, у якой могуць быць ужыты ўстарэлыя словы: *лучына*, *газоўка*, *лучнік*, *аканом*, *брычка*, *дзесяціна*, *лапці*, *залатоўка*, *фальварак*.

Вясёлы перапынак

45. Запішыце як мага больш неалагізмаў. Растлумачце іх значэнне.

Спроба пяра

46. Напішыце невялікае сачыненне на тэму «Што я ведаю пра інтэрнэт?»

Словы «свае» і «чужыя»

Лінгвістычны каментарый

47. Прачытайце і перакажыце тэкст. Назавіце прыметы запазычаных слоў.

Ва ўсякай мове ёсць словы «свае» і «чужыя» — тыя, якія прыйшлі з іншых моў. Напрыклад, словы *дом*, *ехаць*, *белы* для беларускай мовы спрадвечныя, а словы *манумент*, *відэлец*, *аранжавы* — запазычаныя: *манумент* — з лацінскай мовы, *відэлец* — з польскай, *аранжавы* — з французскай. Запазычанне слоў — неабходны працэс моўнага развіцця. Некаторыя словы прыйшлі да нас даўно, і зараз толькі вучоныя-лінгвісты могуць вызначыць іх «запазычанасць». Такім, напрыклад, з’яўляецца слова *хлеб*, якое было запазычана са старажытнагерманскай мовы. Зараз гэтыя словы не маюць ніякіх прымет запазычанасці. У больш свежых, нядаўніх запазычаннях такія прыметы захоўваюцца. Напрыклад, калі слова пачынаецца з літары *а* — гэта прымета таго, што перад намі запазычанае слова: *абажур*, *аўтобус*, *акцёр*, *анекдот*. Калі назоўнік не скланяецца, то гэта такса-

ма знак яго запазычанасці: *сальта*, *даміно*, *кенгуру*. Прыметай запазычанасці з'яўляецца гук [ф] у словах: *нафта*, *фізіка*, *факт*; гук [э] ў пачатку слова: *эра*, *эпоха*; спалучэнне гукаў, не характэрнае для беларускай мовы: *тэатр*, *геалогія*, *tратуар*, *прэзідыум*, *кювет*. Што ж «прымушае» адну мову прымаць да сябе словы з другой мовы? Гэта гандлёвыя, навуковыя, культурныя, палітычныя сувязі беларусаў з іншымі народамі.

Мы даследчыкі

48. З дапамогай тлумачальнага слоўніка вызначце лексічнае значэнне запазычаных слоў нямецкага паходжання.

Арышт, гантэль, кошт, кухня, ліхтар, муфта, пакгаўз, феерверк, фехтаваць, флюс, цэнтрыфуга, шайба, шлагбаум, штурм.

Вясёлы перапынак

49. Устаўце прапушчаныя запазычаныя словы адпаведна кантэксту.

Раздзел мовазнаўства, які вывучае гукі мовы, — ... .
Сукупнасць усіх слоў мовы — ... .
Частка слова, якая стаіць пасля кораня і пры дапамозе якой утвараюцца новыя словы, — ... .
Словы для даведак: *фанетыка*, *суфікс*, *лексіка*.

50. Устаўце прапушчаныя літары ў запазычаныя словы.

Камп'ют..р, *архіт..ктура*, *ш..дэўр*, *ліц..нзія*, *р..стаўрацыя*, *т..мпература*, *вунд..ркінд*.

З прапанаванымі запазычанымі словамі прыдумайце сказы.

Давайце паразважаем

51. Устаўце падыходзячыя па сэнсе словы *рэстаўрыраваць*, *аднаўляць* у сказы і абгрунтуйце свой выбар.

1. Каб вы не чапалі гэты зруб, то ён, напэўна, збруцвеў бы там і ніхто б яго не ... . 2. Спецыялісты ... сцены старажытнага палаца. 3. Міхась ... сяброўскія ўзаемаадносіны з Алесем і Алінай. 4. Усе архітэктурныя помнікі, у тым ліку

і нядаўна выяўленыя, павінны ўвайсці ў спіс аб'ектаў, якія неабходна ... . 5. Бачыў у Салотчы новую гасцініцу і шэдэўр старога манастыра, які якраз ... (*У. Караткевіч*).

Запомнім

52. Прачытайце, запомніце запазычаныя словы, у якіх гук [г] гучыць не так, як у спрадвечна беларускіх словах. Растлумачце з дапамогай тлумачальнага слоўніка лексічнае значэнне слоў *гарнец*, *гірса*, *гонта*, *нягеглы*.

Га́нак, га́рнец, гвалт, гірса́, го́нта, гуз, гу́зік, зацугля́ць, нягéглы, ро́згі.

Самастойная работа

53. Выпішыце са школьнага падручніка па якой-небудзь дысцыпліне невялікі тэкст з запазычанымі словамі. Запазычаныя словы падкрэсліце, растлумачце іх лексічнае значэнне з дапамогай тлумачальнага слоўніка.

Механізм мнагазначнасці

Запомнім

У выніку набыцця словам пераноснага значэння ўзнікае мнагазначнасць.

Мы даследчыкі

54. Знайдзіце словы ў пераносным значэнні ва ўрыўку з верша Якуба Коласа «Усход сонца»:

На ўсходзе неба грае
Пераліўным блескам,
Сыпле золатам над гаем
І над пералескам.

Спроба пяра

55. Складзіце словазлучэнні, у якіх прыведзеныя словы ўжываліся б у прамым і пераносным значэннях.

Моцнае ..., залаты ..., цёплае ..., высокі ..., свежы ... .

Вясёлы перапынак

56. З кожным прапанаваным словам складзіце як мага больш словазлучэнняў так, каб у адным з іх слова было ўжыта ў прамым значэнні, а ў астатніх — у пераносным.

Узор: *востры нож* — *востры розум*, *вострыя пачуцці*, *вострае слова*, *вострая сітуацыя*, *вострае становішча*, *вострае пытанне*.

Хваля, салодкі, салёны, халодны, калючы, кіслы.

Мы даследчыкі

57. Прачытайце верш С. Грахоўскага «Асенні дзень».

Дзень па-асенняму кароткі.
Зганяе вецер з хваль луску,
І перавернутыя лодкі
Гудуць на стоптаным пяску.
Празрыста, пуста і сцюдзёна.
Бярэзнік, як манетны двор,
Чаканіць золата штодзённа
І шчодра кідае ў касцёр...

Растлумачце сэнс выразаў *луска хваль*; *бярэзнік, як манетны двор*, а таксама выявіце значэнне, у якім ужыта ў вершы слова *касцёр*.

Спроба пяра

58. Прыдумайце 10—15 слоў тэматычнай групы «восень», якія б спатрэбіліся для вуснага сачынення на тэму «Восеньская раніца».

Гэта цікава!

59. Вызначце значэнне слова *хлеб* у прапанаваных сказах.

1. Ідзеш на дзень — *хлеба* бяры на два. Ядуць на свеце *хлеб* траякі: чорны, белы і ніякі (*Прыказкі*). 2. *Хлеб* па *хлебу* сеяць — ні малаціць, ні веяць (*Прыказка*). 3. Ох, дачушка, *хлеб* твой горкі, горка твая доля! (*Я. Колас*).

Спроба пяра

60. Адкажыце, у якіх значэннях ужыты ў вершы мнагазначныя дзеясловы *смяецца*, *зіяе*, *мкнуцца*, *расцвіла*. Стварыце і запішыце замалёўку пад назвай «Смяецца поле».

А за сц..ной смяецца поле.
Зіяе неба з-за ..кна, —
І думкі мкну..ца мімаволі
Туды, д..е ра..цвіла в..сна.

М. Багдановіч.

Выпраўляем памылку

61. Адрэдагуйце тэкст, памылкі ў якім звязаны з ужываннем слова ў нехарактэрным лексічным значэнні.

Пуховы белы снег пачарнеў, з'ёжыўся і зрабіўся зусім бездапаможным. Прайшла яго пара. Хутка вясна! Зашчабечуць птушкі, расквеціцца ўсё навокал, паветра напоўніцца душэўным водарам з палёў, лясоў, лугоў (*З сачынення вучня*).

Амонімы

Стол даведак

Мнагазначнае слова абазначае з'явы, прадметы, дзеянні ў нечым падобныя. Напрыклад, *ідзе* чалавек, *ідзе* час. Словы-амонімы — з'явы, якія не маюць паміж сабой нічога агульнага. Напрыклад, *аўсянка* (птушка), *аўсянка* (каша).

Спроба пяра

62. Стварыце гумарыстычную замалёўку на аснове мнагазначных слоў або слоў-амонімаў, напрыклад:

Бабуля дастала з печы невялікі чыгунок і, паставіўшы яго на стол, сказала:

— Еш, унучак, дамашнюю *бабку*.

— А чаму не клічам дзядулю? Ён казаў, што ўжо гадзіну шукае бабку.

— Гэта, унучак, іншая *бабка*, на ёй касу дзядуля будзе *адбіваць*. Потым *бабкі* пойдзе ставіць ды ржышча касіць.

— Пабягу, дзядулі дапамога трэба. А ад каго касу *адбіваць* трэба?

— Ах ты, аніка-воін, ніхто не захапіў нашу касу, а *адбіваць* — значыць вастрыць касу.

Гэта цікава!

63. Складзіце сказы са словамі.

Соль — 1) рэчыва, 2) гук.

Адажыа — 1) памета аб павольным тэмпе перад нотным запісам, 2) музычны твор у павольным тэмпе.

Мы даследчыкі

64. А. Знайдзіце ва ўрыўку з балады Я. Крупенькі «Вечны агонь» словы-амонімы. Вызначце іх лексічнае значэнне:

...Дзеці гулялі,
Бацькоў чакалі,
Сустракаць выбягалі
На шырокі гасцінец,
Прынясе можа татка з вайны ім гасцінец?

Б. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, растлумачце ўсе значэнні слоў: *кампанія*, *загадаць*, *нота*.

В. Раскажыце, як фіксуюцца амонімы ў тлумачальных слоўніках.

Давайце паразважаем

65. Дакажыце, што словы, якія маюць напісанне *світа*, *міна*, *ліра*, з'яўляюцца амонімамі.

Вясёлы перапынак

66. Назавіце словы-амонімы па лексічным значэнні:

1) «хімічны элемент», «стары густы сасновы лес»;

2) «ільдзіна», «рыбалоўная снасць»;

3) «адшліфаванае шкло, здольнае даваць адбіткі прадметаў», «падвесны асвятляльны прыбор»;

4) «умоўны знак, якім абазначаюць музычны гук», «афіцыйны дыпламатычны зварот».

Сінонімы

Успомнім

У мове існуюць словы-сінонімы, якія гучаць і пішуцца па-рознаму, але абазначаюць адно і тое ж паняцце. Так, кавалак, глыба лёду абазначаецца словамі *льдзіна* або *крыга*.

Сінонімы выкарыстоўваюцца з мэтай дакладнага і выразнага апісання фактаў або падзей, стварэння мастацкай вобразнасці і інш. Часта сінонімы выкарыстоўваюцца, каб пазбегнуць паўтораў, а таксама для сувязі сказаў у тэксце.

Гэта цікава!

67. Складзіце сказы са словамі-сінонімамі.

Невядомы, неразгаданы, безыменны, ананімны.

Растлумачце адценні лексічнага значэння слоў-сінонімаў.

Мы даследчыкі

68. Спішыце тэкст. Знайдзіце ў тэксце сінонімы і вызначце іх ролю ў тэксце.

Зноў убачыла Ганна Параску пад вечар. Параска ішла не адна. За ёй кіравалі з вуліцы да школы Дубадзел, Гайліс, Чарнаштан. Дубадзел у галіфе, з ваеннай сумкай цераз плячо рэзаў побач Парaскі лёгка і нібы весела. Гайліс крочыў у зашпіленым шынялі. Вецер ірваў полы шыняля і замінаў ісці. Барыс ступаў каля Гайліса. Чарнаштан дыбаў ззаду ўсіх, уткнуўшыся позіркам кудысьці ў зямлю, вінавата прыгорблены... Ганна намерылася было падацца на кухню... (*Паводле І. Мележа*).

Выпраўляем памылку

69. А. Знайдзіце лішнія словы.

Радасць, шчасце, пачуццё; мовавед, лінгвіст, чалавек; дарога, гасцінец, шлях, сцежка, скрыжаванне.

Б. Адрэдагуйце сказы, выкарыстоўваючы словы-сінонімы.

1. Мядзведзь быў ужо *пажылы*. 2. Шмат *твораў стварыў* пісьменнік.

Вясёлы перапынак

70. Размясціце словы-сінонімы па меры павелічэння або памяншэння прыметы, якасці.

Здзівіць, ашаламіць, уразіць, азадачыць.
Ісці, крочыць, брысці, сунуцца, шыбаваць.
Лес, гай, пушча, тайга, гушчар, сасняк.

Правяраем сябе

71. Напішыце лінгвістычнае апавяданне на тэму «Сінонімы ў беларускай мове», карыстаючыся планам.

1) Сінонімы — словы, розныя па гучанні і напісанні.
2) Сінонімы абазначаюць адно і тое ж паняцце.
3) Выкарыстанне сінонімаў у маўленні.

Давайце паразважаем

72. Параўнайце дзве рэдакцыі ўрыўкаў з трылогіі Я. Коласа «На ростанях». Якімі сінонімамі заменены ў рэдакцыі 1954 г. выдзеленыя словы?

Рэдакцыя 1928 г.

У *раскладзе* гаспадарчых будынін на двары таксама не было пэўнага парадку.

Нізкае сонца *праразалася* скрозь макушы лесу.

Вёска была досыць вялікая, цягнулася ў адну лінію, і толькі каля цэркаўкі яна *скупавалася* гушчэй і вышэй.

Вечарам, закончыўшы работу ў школе, Лабановіч выходзіў часамі прайсціся.

Рэдакцыя 1954 г.

У размяшчэнні гаспадарчых будынін на двары таксама не было пэўнага парадку.

Нізкае сонца ледзь прабіралася скрозь макушы лесу.

Вёска была досыць вялікая, цягнулася ў адну лінію, і толькі каля цэркаўкі хаты гуртаваліся гусцей і шырэй.

Вечарам, закончыўшы заняткі, Лабановіч выходзіў часамі прайсціся.

Антонімы

Паслухаем казку

73. Жылі-былі сем братоў, сем Агафонаў, сем бесталковых. Абрыдла ім сядзець. Задумалі яны па свеце пагуляць, людзей паглядзець, сябе паказаць.

— Як, братцы, паедзем: па вадзе ці па зямлі?

— Па вадзе лепш.

Спусціліся Агафоны да ракі, селі ў лодку — давай грэсці. Адны *ўправа* грабуць, другія — *улева*. Не ідзе лодка *ні туды*, *ні сюды* — стаіць на месцы.

Спужаліся Агафоны:

— Відаць, нехта нашу лодку трымае!

Пачуў іх рыбак, гаворыць ім:

— Эх вы, мякінныя галовы! Ды калі вы будзеце ў розныя бакі веславаць — лодка век з месца не зрушыць. Усе ў адзін бок вяслуйце...

Спішыце тэкст. Вусна растлумачце лексічнае значэнне падкрэсленых слоў. Вусна перакажыце казку, выкарыстоўваючы антонімы.

Стол даведак

Словы з казкі *ўправа — улева*, *ні туды — ні сюды* — гэта словы-антонімы. Яны розныя па гучанні, абазначаюць супрацьлеглыя паняцці.

Гэта цікава!

74. Складзіце з кожным антонімам словазлучэнні, растлумачце значэнні слоў-антонімаў.

Вялікі — малы, вялікі — нікчэмны.
Добры — дрэнны, добры — злы.
Гарачы — памяркоўны, гарачы — халодны.
Свежы — чэрствы, свежы — брудны.
Тонкі — тоўсты, тонкі — нявыхаваны.
Прамы — крывы, прамы — хітры.

Давайце паразважаем

75. Спішыце тэкст. Падкрэсліце антонімы. Якую ролю выконваюць антонімы ў тэксце песні?

Ах ты, сонца-сонейка,
Я на цябе віну ма́ю
Віну ма́ю вялікую:
Што ты раненька ўсходзіш,
Што ты позненька заходзіш.
Ах ты, дзеўка-дзеванька,
Не вінуй жа ты мяне,
Вінуй жа свайго пана:
Хоць я раненька ўзыду,
Цябе на ніўцы знайду,
Хоць я позненька зайду,
Цябе на ніўцы пакіну.

Вясёлы перапынак

76. Складзіце антанімічныя пары са словамі.
У з о р: *добры — злы, зацікаўлены — абыякавы.*

Скупы, лянівы, маўклівы, вясёлы.

Выпраўляем памылку

77. Вызначце, якое слова лішняе ў кожным радзе.

Горача, светла, холадна.
Блізкі, далёкі, добры.
Выліць, наліць, падліць.
Адважны, баязлівы, страшны.
Лёгкі, мяккі, цвёрды.
Весялосць, радасць, сум.
Актыўнасць, лёгкасць, пасіўнасць.
Бодры, змучаны, ласкавы.

Мы даследчыкі

78. У якіх значэннях выступаюць словы *моцны* і *мяккі* ў прыведзеных спалучэннях? Падбярыце да іх антонімы і запішыце.

Моцнае сэрца — ..., моцная дружба — ..., моцны вучань — ..., мяккі голас — ..., мяккі чалавек — ..., мяккае пакаранне — ... .

Спроба пяра

79. Напішыце сачыненне-разважанне на тэму «Станоўчыя і адмоўныя рысы характару чалавека».

Словы для даведак: *шчырасць*, *адказнасць*, *дабрыня*, *ласкавасць*, *ветлівасць*, *выхаванасць*, *надзейнасць*, *шчодрасць*; *недобразычлівасць*, *ненадзейнасць*, *сквапнасць*, *зайздрасць*.

Роля фразеалагізмаў у маўленні

Успомнім

Устойлівыя непадзельныя спалучэнні слоў, якія існуюць у мове як адно сэнсавае цэлае, называюцца фразеалагізмамі.

Мноства фразеалагізмаў свабодна звязваюцца ў сказе з іншымі словамі, напрыклад: Сядзелі абодва *плячо ў плячо* і як чужыя (*З. Бядуля*). Яны, простыя дзеці вёскі, зразумелі з усяго гэтага *пятае праз дзясятае* (*З. Бядуля*).

Вясёлы перапынак

80. А. Падбярыце словы-сінонімы да фразеалагізмаў.

Малоць глупства — … .
Пускаць туман у вочы — … .
Блізкі свет — … .
Як карова языком злізала — … .

Б. Падбярыце фразеалагізмы-сінонімы, антонімы. Напрыклад: *рукой падаць — блізкі свет.*

Хоць вока выкалі — … .
Хоць да раны прылажы — … .

Лінгвістычны каментарый

Прыказкі — устойлівыя спалучэнні, якія не ўступаюць у сказе ў сувязь з іншымі словамі, па форме з’яўляюцца закончанай сінтаксічнай адзінкай — сказам: *Хто дбае, той і мае.*

Блізкія да прыказак — прымаўкі: *Грыбоў было ў лесе — хоць касою касі*. Вылучым прымаўку *хоць касою касі*; растлумачым значэнне: «вельмі многа». Прымаўкі, як і прыказкі, падобныя па форме да сказаў, але вылучаюцца незавершанасцю. Параўнаем: *Пасадзі свінню за стол,*

а яна і ногі на стол. Чужое дабро бярэ за рабро (Прыказкі). *Хоць сядзі і плач. Пасля дожджыку ў чацвер* (Прымаўкі).

Шмат трапных выслоўяў створана пісьменнікамі, вучонымі. *Забілі зайца, не забілі, але ж, брат, гуку нарабілі* (Я. Колас). *Гуслям, княжа, не пішуць законаў* (Я. Купала). *Пад кола, жаба, не падлазь. Не можаш памагчы, дык лепей памаўчы* (К. Крапіва).

Трэба падумаць

81. Спішыце. Падкрэсліце фразеалагізмы са станоўчым эмацыянальным значэннем.

Лёгкая рука, адбіцца ад рук, лынды біць, гарэць у руках, малоць лухту, запасці ў душу, паказаць зубы, як мокрае гарыць, валіць з хворай галавы на здаровую, верай-праўдаю, кінуць-рынуць, молада-зелена, ходырам хадзіць, як вадою змыла.

Спроба пяра

82. Напішыце сачыненне на тэму «Стрымаць слова».

Ці заўсёды трэба трымаць слова? Як адносяцца да тых, хто слова не трымае? Ці былі ў вас выпадкі, калі вы паабяцалі, а потым забыліся?

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Што абазначае тэрмін *лексіка*?
2. Што вывучае лексікалогія?
3. Што такое лексічнае значэнне слоў?
4. Як можна вызначыць лексічнае значэнне слоў?
5. Ахарактарызуйце агульнаўжывальную лексіку і лексіку абмежаванага ўжывання.
6. Чаму ў мове ёсць устарэлыя словы і неалагізмы?
7. У выніку чаго ўзнікаюць запазычаныя словы ў мове?
8. Пералічыце прыметы запазычаных слоў.
9. Чым адрозніваюцца мнагазначныя словы і амонімы?
10. Што абазначае тэрмін *сінонімы*?
11. Для чаго выкарыстоўваюцца сінонімы ў тэкстах?
12. Што абазначае тэрмін *антонімы*?

13. Чым фразеалагізмы адрозніваюцца ад свабодных словазлучэнняў?

14. Чым фразеалагізмы адрозніваюцца ад прыказак і прымавак?

Слоўнік

Агульнаўжывальная лексіка — лексіка, якую ведаюць і якой карыстаюцца ўсе носьбіты мовы;

амонімы — словы адной і той жа часціны мовы, якія аднолькава вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць зусім розныя прадметы і з'явы: *айсянка* (*птушка*) і *айсянка* (*каша*);

антонімы — словы адной і той жа часціны мовы, якія маюць супрацьлеглае значэнне (*дзень* — *ноч*, *высокі* — *нізкі*, *круты* — *пакаты*);

дыялектныя словы — словы, якімі карыстаюцца не ўсе носьбіты мовы, а толькі жыхары пэўнай мясцовасці;

запазычаныя словы — словы, што прыйшлі з іншай мовы;

лексіка — усе словы пэўнай мовы;

лексікалогія — навука, што вывучае слоўнікавае багацце мовы;

лексічнае значэнне слова — тое, што слова абазначае (*дарога — паласа зямлі, прызначаная для таго, каб хадзіць і ездзіць па ёй*);

мнагазначныя словы — словы, якія маюць шмат значэнняў: *ісці* (*час ідзе*, *чалавек ідзе*), *бегчы* (*хлопец бяжыць*, *хвіліны бягуць*);

неалагізмы — словы, якія нядаўна ўзніклі ў мове;

прафесійныя словы — словы, якімі карыстаюцца людзі пэўнай прафесіі (*песцік*, *тычынка*, *сukвецце*);

сінонімы — словы, якія абазначаюць адзін і той жа прадмет, з'яву, прымету, але пішуцца і гучаць па-рознаму (*мяцеліца*, *завіруха*, *пурга*);

устарэлыя словы — словы, якія зніклі з выкарыстання;

фразеалагізмы — устойлівыя спалучэнні слоў, якім уласціва пэўнае значэнне.

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА І СЛОВАЎТВАРЭННЕ

Змяненне і ўтварэнне слоў

Давайце параўнаем

83. Размяжуйце паняцці «ўтварэнне слоў» і «змяненне слоў» з дапамогай табліцы.

Аднакаранёвыя словы	Формы аднаго і таго ж слова
Лексічнае значэнне слоў рознае	Значэнне слоў не змяняецца
Адрозніваюцца суфіксамі, прыстаўкамі, якія надаюць словам іншае лексічнае значэнне	Адрозніваюцца канчаткамі
Належаць да адной ці розных часцін мовы	Адна часціна мовы

Мы даследчыкі

84. Выкарыстоўваючы табліцу, ахарактарызуйце словы *агонь* — *агністы*, *зямля* — *зямлі*, *лес* — *ляснік*, *валасы* — *безвалосы*.

Давайце паразважаем

85. Выпішыце формы аднаго і таго ж слова ў адзін слупок, а аднакаранёвыя словы — у другі. Свой выбар абгрунтуйце.

Шчасце — шчаслівы, спяваю — спяваеш, школа — школьны, каса — касою, каса — касіць.

Правяраем сябе

86. З прапанаванага тэксту выпішыце спачатку розныя граматычныя формы адных і тых жа слоў, а потым аднакаранёвыя словы.

Ціха і ўрачыста ў зімовым лесе. Высакастволыя хвоі ў белых шапках і заснежаныя яліны стаяць задуменна і важна. Прамяні скупога зімовага сонца, прабіваючыся праз цяжкія шэрыя хмары, надаюць лесу казачны выгляд.

У серабрыста-блакітнай смузе стаяць дрэвы. Мякка падаюць пухкія сняжынкі, зіхоткімі зоркамі асядаючы на зямлю. Цяжкая снегавая шапка, сарваўшыся раптам з дрэва, гучна тоне ў высокай гурбе. І зноў цішыня і казка (*Паводле А. Курскова*).

Спроба пяра

87. Напішыце працяг тэксту, выкарыстоўваючы розныя граматычныя формы адных і тых жа слоў, а таксама аднакаранёвыя словы. Граматычныя формы адных і тых жа слоў падкрэсліце адной рыскай, а аднакаранёвыя словы — дзвюма.

Першыя крокі восені

Дзень быў ясны, а паветра крыштальнае і чыстае. Такім яно бывае толькі ў асобныя дні верасня. Восень робіць першыя крокі, пасылаючы на зямлю лёгкі, бадзёры халадок...

Марфемная будова слова. Корань слова — агульная частка роднасных слоў. «Знайдзіце сваякоў» — аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго слова

Стол даведак

Марфемы — гэта значымыя часткі слова: аснова, канчатак, корань, прыстаўка, суфікс.

З дапамогай прыставак і суфіксаў можна ўтварыць новае слова ці надаць слову тое ці іншае адценне (указаць на памер прадмета, меру якасці, выказаць свае адносіны да прадмета). Напрыклад, *школа*, *школьны*, *прышкольны*.

Прыстаўкі і суфіксы выконваюць словаўтваральную функцыю, але адрозніваюцца становішчам адносна кораня.

Усе роднасныя словы маюць агульную частку — аднолькавы корань (у корані могуць быць чаргаванні, напрыклад, *лес*, *ляс*нік).

Канчатак — марфема зменная і служыць для сувязі слоў у сказе: *На стал*е *ляжалі кветкі. Гэтаму стал*у *дзесяць гадоў. За святочным стал*ом *сабралася ўся сям'я.*

Давайце паразважаем

88. Ахарактарызуйце значэнне суфіксаў у выдзеленых словах народнай песні, а таксама вымаўленне і напісанне выдзеленых слоў.

Ах ты, сонца-*сонейка*,
Я на цябе віну ма́ю,
Віну ма́ю вялікую:
Што ты *раненька* ўсходзіш,
Што ты *позненька* заходзіш.

Гульня «Знайдзіце сваякоў»

89. Спачатку выпішыце словы з коранем, які мае значэнне «нос», а потым — словы, корань якіх мае значэнне «носіць».

Словы для гульні: *адносіць*, *данос*, *даўганосік*, *занос*, *нанос*, *насавы*, *насаглотачны*, *насаты*, *насаглотка*, *насілкі*, *насоўка*, *насы*, *носік*, *ношка*, *паднос*, *перанос*, *пераносіца*, *разносчык*, *узнос*.

Самастойная работа

90. Знайдзіце ў загадцы аднакаранёвыя словы. Якую ролю адыгрываюць у іх марфемнай будове прыстаўкі? Зрабіце марфемны разбор выдзеленых слоў.

Жаданы госць яна заўсёды
На *палетках* нашых.
Зацвіце —
Адорыць мёдам,
Адцвіце —
Блінамі, кашай.

М. Пазнякоў.

Параўнайце аднакаранёвыя словы па сэнсе і марфемнай будове. Вызначце, якая марфема надае слову супрацьлеглае значэнне.

Спроба пяра

91. Складзіце сказы са словамі з аднолькавымі прыстаўкамі:

пісаць
за- несці
браць
...

Вясёлы перапынак

92. Падбярыце аднакаранёвыя словы па схеме, выявіце іх лексічнае значэнне і марфемную будову:

	ок	невялікі лес
(я)	ны	...
лес	нік	...
	нічы	...
	ніцтва	...

Мы даследчыкі

93. Прачытайце тэкст. Назавіце асновы і канчаткі ў выдзеленых словах.

Надвячорак у бары

Бор пачынаецца з берага стройнымі соснамі, якія *ўтвараюць* суцэльную сцяну, калючую з сіва-зялёным верхам макавак, што *выскачылі* за сёлетні год. Гэта яшчэ маладыя *сасонкі*, але яны ўжо дружна ўзняліся ўгору. Унізе пад імі густа ўслана *шашальнікам* і рыжымі іголкамі. Праз такую шурпатую посцілку прабіваецца травіца. А дзе промні сонца *пранікаюць* да самага долу, чырванее сунічка. Месцамі туляцца кусты *чарнічніку*.

Калючая сцяна, дзе вусце дарогі, ледзь-ледзь расступілася. Між *збуялага* ляшчэўніку — вялікая прасохлая лужына з глыбокімі каляінамі, што *выпаўзаюць* з лясных нетраў. Туды, углыб, і канца няма ёй, гэтай дарозе, як і няма краю-канца ўшыркі яму, бору (*І. Грамовіч*).

94. Спішыце. Устаўце прапушчаныя літары. Выдзеліце канчаткі назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў.

Настрой

Дз..муў асенні вецер. Галінкі дрэ..ца стукаліся ў маё акно. Яны з..іналіся і выглядалі кволымі, слабымі. «Дрэ..ца падрасло за лета, — адзнач..ла ў думках. — Я — у пакоі, а яно — адзін на адзін з сумнымі, глухімі гукамі с..ыхіі».

95. Прачытайце тэкст. Вызначце, ці з'яўляюцца выдзеленыя словы формамі аднаго слова або аднакаранёвымі словамі. Зрабіце марфемны разбор падкрэсленых слоў.

За год перад вайной на адным з ленінградскіх вакзалаў *выйшаў* з вагона няраслы сціплы хлопец. *Ішоў* хлопец па шумлівым праспекце, па тратуарах, запоўненых рухавымі людзьмі, ішоў не спяшаючыся, няўпэўнена азіраючыся. Кожнаму сустрэчнаму чалавеку няцяжка было заўважыць, што хлопец у горадзе ўпершыню, што тут для яго ўсё новае, нязвычнае.

Тады, вядома, ніхто і не здагадваўся, што гэтаму сціпламу хлопцу з ціхай беларускай вёсачкі пад Магілёвам наканавана стаць адным з самых славутых абаронцаў Ленінграда, звязаць назаўсёды сваё кароткае жыццё з жыццём вялікага горада. Амаль адразу з вучнёўскай лаўкі, са школы фабрычна-заводскага навучання *пайшоў* Федзя Смалячкоў на фронт, што падступіў да самых ускраін горада. Хлопец зрабіў усё, каб затрымаць, не прапусціць ворага ў горад. У дождж і мароз выходзіў хлопец са снайперскай вінтоўкай, гадзінамі пільна ўглядаўся ў пярэдні край праціўніка. Забіўшы звыш сотні варожых салдат, хлопец загінуў сам, абараняючы Ленінград, які стаў яму родным, абараняючы некалі далёкія паўночныя далі (*І. Мележ*).

Вясёлы перапынак

96. Выпішыце словы ў наступным парадку: а) са значэннем асобы; б) са значэннем сукупнасці аднародных прадметаў; в) са значэннем «набываць пэўную прымету». Абазначце суфіксы, з дапамогай якіх выражаюцца гэтыя значэнні.

Сасна — сасоннік, груз — грузчык, асіна — асіннік, чырвань — чырванець, трактар — трактарыст, кантрабас — кантрабасіст, гітара — гітарыст, хвоя — хвойнік, зялёны — зелянець, белы — бялець, чорны — чарнець, гумар — гумарыст, цымбалы — цымбаліст.

97. Утварыце словы з дапамогай прыставак *пад-*, *пера-*, *за-*.

Ехаць, пісаць, гаварыць.

98. Прачытайце тэкст і назавіце прыстаўкі ў словах.

Месца тут няроўнае, узгоркавае. Некалі ў дагістарычны перыяд магутная рака намыла гэтыя высокія пясчаныя

дзюны, на якіх пасля разумныя людзі пасадзілі невялікі лес. Потым ён разросся. На грабянях узгоркаў цяпер раслі адны сосны, зусім не старыя, роўныя, высокія, чыстыя, адна ў адну. Адвячоркавае сонца залаціла іх медныя ствалы. Лёгкі вецер гойдаў іх гнуткія верхавіны, за якія, здавалася, чапляліся лёгкія хмары. На зямлі ляжалі дзівосныя карункі святла і ценяў.

У нізінах побач з соснамі раслі дубы. Зрэдку віднеліся невысокія бярозы. Яны загушчалі лес, і на зямлі ляжаў густы цень (*Паводле І. Шамякіна*).

Спроба пяра

99. Напішыце сачыненне на тэму «Надыход восені». Падкрэсліце пяць слоў, у якіх ёсць прыстаўкі. Якое значэнне надаюць гэтыя марфемы словам.

Утварэнне слоў. Спосабы ўтварэння слоў: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны; складанне асноў

Успомнім

Словы ў беларускай мове могуць утварацца 1) з дапамогай прыставак (прыставачным шляхам), напрыклад, *ісці — зайсці*; *пісаць — перапісаць*; *горад — прыгарад*; 2) з дапамогай суфіксаў (суфіксальным шляхам), напрыклад, *лес — лясны*; *кастрычнік — кастрычніцкі*; 3) з дапамогай прыставак і суфіксаў (прыставачна-суфіксальным шляхам), напрыклад, *лес — пералесак*, *гара — узгорак*; 4) без суфіксаў і прыставак, напрыклад, *пераходзіць — пераход*; 5) шляхам складання асноў, напрыклад, *земл+я+мер*, *светл+а+вокі*, *земл+е+карыстанне*.

100. Прывядзіце па два-тры прыклады слоў, утвораных прыставачным, суфіксальным, прыставачна-суфіксальным спосабамі, а таксама шляхам складання асноў.

101. Вызначце спосаб утварэння слоў.

Вадаспад, мышалоўка, падабраць, лужок, турпаход, дубняк, выкладчык, весялун, хітрун, сасняк, абагнаць, разбагацець, разабраць.

Давайце паразважаем

102. Ад чаго і пры дапамозе чага ўтвораны выдзеленыя словы? Назавіце спосаб іх утварэння.

Ільняная і *жытнёвая*.
Сялянская.
Баравая ў *казачнай* красе.
Старажытнейшая,
Самая славянская.
Светлая, як травы ў расе.
Вобразная, *вольная*, *пявучая*.
Мова беларуская мая.

П. Панчанка.

Мы даследчыкі

103. А. Вызначце спосаб утварэння выдзеленых слоў у тэксце.

Родная маці! Колькі *паэтычных* радкоў напісана пра яе. Колькі складзена песень! Але нават гэты *незвычайны шматтомнік*, створаны *стагоддзямі*, не можа поўнасцю раскрыць *каларытны* вобраз маці. Бо колькі матуль, столькі і *непаўторных* вобразаў. У кожнай з іх свая дабрыня і ласка, свая *строгасць* і *чуласць*, свае песні і асабісты кодэкс выхавання (*У. Ліпскі*).

Б. Знайдзіце ў тэксце словы, утвораныя прыставачным спосабам.

Мая маці, Надзея Васільеўна, нарадзілася ў 1893 годзе, у дзяцінстве засталася без маці, скончыла гімназію ў Магілёве, некаторы час працавала вясковай настаўніцай у вёсцы Збароў, ля Рагачова, а пасля пазнаёмілася з маім бацькам, Караткевічам Сямёнам Цімафеевічам, і ў 1917 годзе выйшла за яго замуж (*У. Караткевіч*).

В. Знайдзіце ў тэксце словы, утвораныя суфіксальным спосабам.

Я ніколі не бачыў такой вясёлай і шчаслівай сваю маму, як у гэты дзень. Яна апранула белую кофтачку, сінюю спаднічку, абула свае, яшчэ дзявочыя, чаравікі з высокімі халяўкамі. Маці спявала і танцавала разам з усімі (*І. Навуменка*).

Спроба пяра

104. Напішыце сачыненне на тэму «Восенню ў лесе» з ужываннем складаных слоў *краявід*, *вадасховішча*, *своеасаблівы*, *штогод*, *рознакаляровы* і інш.

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Як размежаваць аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго ж слова?
2. Што абазначае паняцце «марфема»?
3. Для чаго служаць прыстаўкі, суфіксы?
4. Якія словы называюцца роднаснымі?
5. Для чаго служаць канчаткі?
6. Пералічыце і ахарактарызуйце спосабы ўтварэння слоў у мове.

Слоўнік

Аднакаранёвыя словы — словы, якія маюць аднолькавы корань;

аснова слова — частка слова без канчатка, у якой заключана канкрэтнае лексічнае значэнне;

канчатак — зменная значымая частка слова, якая служыць для сувязі слоў у словазлучэнні або сказе (*прыгож-ая дзяўчына*, *прыгож-ай дзяўчыне* і г. д.);

корань — агульная частка роднасных (аднакаранёвых) слоў (*лета* — *летні* — *улетку*);

марфема — гэта значымая частка слова: аснова, канчатак, корань, прыстаўка, суфікс;

прыстаўка — гэта значымая частка слова, якая стаіць перад коранем і служыць для ўтварэння новых слоў (*чытаць* — *прачытаць* — *перачытаць*, *вычытаць*).

СЛОВА Ў СЛОВАЗЛУЧЭННІ І СКАЗЕ

Слова ў словазлучэнні. Галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні

105. Прачытайце. Выпішыце словазлучэнні з выдзеленых сказаў.

Месца тут няроўнае, узгоркавае. Некалі ў дагістарычны перыяд магутная рака намыла гэтыя высокія пясчаныя

дзюны, на якіх пасля разумныя людзі пасадзілі невялікі лес. Потым ён разросся. На грабянях узгоркаў цяпер раслі адны сосны, зусім не старыя, роўныя, высокія, чыстыя, адна ў адну. *Адвячоркавае сонца залаціла іх медныя ствалы. Лёгкі вецер гойдаў іх гнуткія верхавіны. За верхавіны чапляліся лёгкія хмары. На зямлі ляжалі дзівосныя карункі святла і ценяў.*

У нізінах побач з соснамі раслі дубы. Зрэдку віднеліся невысокія бярозы. Яны загушчалі лес, і на зямлі ляжаў густы цень (*Паводле І. Шамякіна*).

Вясёлы перапынак

106. З наступнымі словамі пабудуйце словазлучэнні. Вызначце галоўнае і залежнае словы ў іх.

Цікавы, кніга; каша, з, грэчка; дэлегат, з'езд; урок, музыка; даліна, рака.

Спроба пяра

107. Удакладніце з дапамогай залежнага слова значэнне прыведзеных ніжэй слоў.

Узор: *хата — вясковая хата.*

Хата, ручай, мінулае, сонца, газета, вільгаць.

Працуем перакладчыкамі

108. Перакладзіце на беларускую мову.

Ехать в город, болеть гриппом, пишите письма, внимательно слушать.

Слова ў сказе. Апавядальныя, пытальныя і пабуджальныя сказы. Клічныя сказы. Знакі прыпынку ў канцы сказа. Будова сказа. Галоўныя члены сказа: дзейнік і выказнік. Даданыя члены сказа — дапаўненне, азначэнне, акалічнасць

Творчая работа

109. Прачытайце тэкст. Ператварыце два першыя простыя сказы ў адзін складаны. Спішыце тэкст. Падкрэсліце аснову і даданыя члены сказаў.

Густы цёмна-зялёны ячмень з сінім налётам фанабэрыста распускае пышныя вусы. Авёс шамаціць галінкамі. Доўгімі зялёнымі шнурамі выцягнулася бульба. Толькі расплюшчвае вочы лён... (*П. Броўка*).

110. Спішыце тэкст. Падкрэсліце азначэнні і акалічнасці. Устаўце прапушчаныя літары.

За акном сутонела. Сва.. апошнія в..чэрнія песні дапявалі птахі. Недзе далёка-далёка гуў грузавік, і па яго адзінокім гудзе выразна чулася ўся сцішаная прастора палёў.

Надзея Іванаўна ўключыла прыёмнік. Абазваліся, тонка запелі струны, і вольна паліўся му..чынскі голас, журботны і адначасова не..кі суровы і ту..лівы. Заспяваў пра поле, роднае поле (*М. Вышынскі*).

111. Прыдумайце сказы а) па мэце выказвання — апавядальныя, пытальныя, пабуджальныя, б) па інтанацыі — клічныя і няклічныя.

Правяраем сябе

112. Вызначце сказы па мэце выказвання і інтанацыі. Устаўце прапушчаныя літары.

1. У 1941 годзе пры..шла ў наш дом бяда: пачалася вайна. Колькі гора, пакут яна прын..сла нашым людзям! 2. Вадзік з усіх сіл шмаргануў вудзільна. Вось н..шчасце — зачапіўся кручок! (*М. Гамолка*).

Давайце паразважаем

113. Прачытайце тэкст. Спішыце. Устаўце прапушчаныя літары. Ці з'яўляецца выдзелены сказ развітым? Дакажыце сваю думку.

А як добра ў ч..рвені ў ж..тным! *Гамоня..ь і гамоня..ь пад ціхімі павевамі ветру лё..кія яшч.. каласы з жоўтымі пя..чотнымі завушніцамі на іх.* Яны нібы ця..нуцца да празрыстага неба і просяць спагады ў прыгожыя часы свайго красава..ня. І хоць няма ні з..рняці ва ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо ч..ецца ледзь-ледзь хлебны пах, які так прыемна казыча ноздры (*П. Броўка*).

114. Прыдумайце сказы з акалічнасцямі месца, часу, спосабу дзеяння, якія б адказвалі на пытанні *дзе? куды? адкуль? калі? як?*.

Спроба пяра

115. Напішыце сачыненне на тэму «Летнія канікулы», шырока выкарыстоўваючы клічныя сказы.

Сказы з аднароднымі членамі, знакі прыпынку

116. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў тэксце сказы з аднароднымі членамі. Абгрунтуйце свой выбар.

Беларуская хата

Зойдзем у хату, якой яна была яшчэ нядаўна, а часам сустракаецца і зараз.

Выгляд яе для кожнай мясцовасці быў розны. Але найбольш тыповы быў такі. Ля ўвахода месца для мыцця пасуды і іншых кухонных рэчаў. Пасля — печ. За печчу — нары. Пад імі складалі розныя рэчы. Часам замест нар стаялі шырокія ложкі. Уздоўж астатніх дзвюх сцен ішлі шырокія лавы, пакрытыя тканымі налаўнікамі. На іх сядзелі. Ноччу на лавах маглі спаць, асабліва калі бывалі госці.

Перад лаўкамі — стол. Заўсёды дужа белы, бо яго часта скрэблі нажом. Стол і лаўкі часцей за ўсё былі з тоўстых дубовых дошак.

Упрыгожвалі хату тканыя посцілкі і ручнікі. На іх звычайна пераважае вясёлка і жоўты, чырвоны, сіні, блакітны і іншыя колеры.

Прыгожа і ўтульна было! (*Паводле У. Караткевіча*).

117. Прыдумайце сказы з абагульняльнымі словамі перад аднароднымі членамі. Растлумачце знакі прыпынку ў сказах.

Спроба пяра

118. Стварыце тэкст па прапанаваным пачатку, выкарыстоўваючы аднародныя члены сказа і абагульняючыя словы пры іх.

Да чаго прыгожая летняя раніца! У паветры яшчэ сыра...

Сказы са звароткамі, інтанаванне, знакі прыпынку

Успомнім

Зваротак — гэта слова або спалучэнне слоў, якія называюць асобу або прадмет, да якіх звяртаюцца ў размове. Зваротак не з'яўляецца членам сказа. Зваротак выдзяляецца на пісьме коскамі. У пачатку сказа зваротак можа вымаўляцца з клічнай інтанацыяй. У такім выпадку пасля звароткa ставіцца клічнік.

Мы даследчыкі

119. Знайдзіце ў тэкстах літаратурных твораў сказы са звароткамі. Растлумачце знакі прыпынку ў гэтых сказах.

120. Прачытайце тэкст. Якую ролю выконвае зваротак у тэксце?

Я стала часцей прыязджаць у вёску, каб дапамагчы сваякам у нялёгкай сялянскай працы. І кожны раз у двор прыбягаў суседскі сабака за гарадскім пачастункам: цукеркай, салодкай булачкай ці іншым прысмакам. Удзячны за пачастунак, ён падоўгу ляжаў дзе-небудзь у двары, не замінаючы нам працаваць. Працы было столькі, што нават клічкі сабакі я не спытала.

Неяк надвячоркам стала збірацца дамоў. Ісці на аўтобусны прыпынак трэба было ў суседнюю вёску, да якой шэсць кіламетраў. Як толькі я выйшла за вароты, убачыла: далёка ўперадзе бег суседскі сабака. Падумала: ён крышку праводзіць мяне, а потым вернецца ў вёску. Але ішла далей, а сабака бег наперадзе, не набліжаючыся да мяне, бо ведаў, што буду сварыцца, праганяць ад сябе, прымушаць вярнуцца. Выгляд у яго быў гарэзлівы: хвост трубой і нават вочы мне здаваліся вясёлымі, хоць гавораць, яны ў сабак заўсёды сумныя. Я перабрала ў памяці мноства клічак, называючы сабаку.

Бобік! Барсік! Мухтар!.. Ён паверне да мяне галаву, крутне ёю і свавольна прадаўжае свой бег.

Паказаліся аколіцы вёскі, куды прыходзіў аўтобус. І раптам сабака наблізіўся да мяне, бег, сцішаны, побач.

Пачулася рознагалосае браханне вясковых сабак, што выбягалі амаль з кожнага двара і з пагрозай кідаліся да майго сабакі. Наперадзе я ўбачыла маўклівую чорную вялізную аўчарку. Мой сабака, звычайны дварняк, больш не свавольнічаў, бег побач са мной як шаўковы. А я падумала: сяду ў аўтобус і паеду; як жа будзе ён вяртацца ў сваю вёску адзін праз гэтую сабачую зграю на чале з чорнай аўчаркай? Якое ў майго дварняка залатое сэрца, што так аддзячыла мне за мае сціплыя пачастункі? (*З сачынення вучаніцы*).

Гэта цікава!

121. Складзіце сказы са звароткамі па наступных схемах.

З, ... *З!* ... .
..., *з*, ... , *з!*

Канструктарскае бюро

122. Перабудуйце сказы ў пытальныя, каб выдзеленыя словы сталі звароткамі.

1. *Алесь* любіць гуляць у хакей. 2. *Каця* займаецца музыкай. 3. *Сябры* дапамаглі мне ўладкавацца на працу. 4. *Дзеці* разам выконвалі дамашнія заданні.

Спроба пяра

123. Напішыце міні-сачыненне на адну з тэм (на выбар): «Да пабачэння, лета!», «Добры дзень, школа!», «Восень, я люблю цябе...». Пры напісанні сачынення выкарыстоўвайце звароткі.

Простая мова, яе афармленне на пісьме. Дыялог. Афармленне дыялога

Давайце паразважаем

124. Прачытайце тэкст. Растлумачце знакі прыпынку.

Курган Славы

Аднойчы да дзядулі Антона прыехаў з Масквы сябар. Яны разам вызвалялі ад фашыстаў Мінск. Паехалі ўсе на Курган Славы.

— Глядзіце, чатыры пікі на гары, — сказаў я.

— Гэта не пікі, а салдацкія штыкі. І стаяць яны на Кургане Славы. Некалі тут было роўнае поле. Потым на гэтым месцы людзі насыпалі курган. Мы з тваім дзядулем тут на адным танку ваявалі, — сказаў Сяргей Іванавіч.

Слава майму дзядулю і яго сябру! (*Паводле М. Парахневіча*).

Пераказ

125. Перакажыце тэкст, захоўваючы простую мову.

Ціха і ўрачыста ў зімовым лесе. Але што гэта? «Цінь-цінь!» — раздаецца аднекуль зверху тонкі піск. Глядзім угару: мітусіцца, пырхае з галінкі на галінку сінічка ў чорнай шапачцы і з гальштучкам на шыі. Гэта гаічка. Піскнула яшчэ раз і знікла ў густой кроне яліны. Нечакана з другога боку пачуўся такі ж піск, і па ствале ўніз галавой хутка апускаўся попаўзень, таксама сінічка. А вось яшчэ адна птушачка: чорная шапачка, кароткі хвосцік, а на шыйцы — цёмны нагруднічак. Гэта сініца-маскоўка. Вось якая яна прыгожая! Натапырыла пёркі на галаве і пазірае то адным, то другім вочкам у наш бок (*Паводле А. Курскова*).

Успомнім

Дыялог — гэта размова паміж дзвюма або некалькімі асобамі. Словы кожнай асобы пішуцца з новага радка з вялікай літары. Перад імі ставіцца працяжнік.

Лінгвістычная гульня «Ці жартам, ці ўсур'ёз?»

126. Запішыце ў форме дыялога. Пастаўце знакі прыпынку.

1. Мама, крапіва кусаецца? Кусаецца. А як яна гаўкае?
2. У мяне сёння страшэнна трашчыць галава. Чаму ж трэску не чуваць?
3. Вось выпадзе снег, прыціснуць маразы... А я тады не пайду на вуліцу. Чаму? А каб мяне маразы не прыціснулі.

127. Да простай мовы падбярыце словы аўтара. Сказы запішыце.

1. «Заўтра будзе шэсць урокаў». 2. «Ці паспееш вывучыць урокі?» 3. «Ды ты сапраўдны майстар!» 4. «Як хараша

ў лесе!» 5. «Колькі будзе, калі да чатырох дадаць пяць?» 6. «Як пішацца гэтае слова?»

Спроба пяра

128. Закончыце тэкст. Звярніце ўвагу на тое, якія знакі прыпынку ставяцца пры простай мове, калі яна пачынаецца з новага радка.

Падвёў таварышаў

Толькі настаўнік увайшоў у клас, адразу ўбачыў, што там робіцца нешта незвычайнае. Дзяўчаты і хлопчыкі акружылі некага і пра нешта горача і голасна шумелі, пра нешта спрачаліся. Гаворка была сярдзітая. Можна было здагадацца, што дзеці кагосьці дакаралі.

Заўважыўшы настаўніка, вучні сціхлі і павярнуліся да яго.

— Што здарылася? — запытаў настаўнік.

Усе маўчалі і пільна глядзелі на Сашу (*Паводле Б. Грынчанкі*).

Кантрольныя пытанні і заданні

1. Чым адрозніваецца словазлучэнне ад слова?
2. Як вызначыць галоўнае слова ў словазлучэнні?
3. Як звязваюцца галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні?
4. Як падзяляюцца сказы па мэце выказвання?
5. Як падзяляюцца сказы па інтанацыі?
6. Ахарактарызуйце дзейнік і выказнік як галоўныя члены сказа.
7. Ахарактарызуйце дапаўненне як даданы член сказа.
8. Ахарактарызуйце азначэнне як даданы член сказа.
9. Ахарактарызуйце акалічнасць як даданы член сказа.
10. Які сказ называецца развітым (неразвітым)?
11. Якія члены сказа называюцца аднароднымі?
12. Раскажыце пра знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.
13. Для чаго ў мове выкарыстоўваецца зваротак?
14. Раскажыце пра простую мову і дыялог і знакі прыпынку пры іх.

ЗМЕСТ